

Людмила Маленко
Запоріжжя

НАУКОВА СПАДЩИНА Ф. А. ЩЕРБИНИ: КОЗАКОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена науково-творчій спадщині відомого козакознавця професора Федора Андрійовича Щербини, його праці над історією Кубанського козацького війська. В дослідженні детально проаналізовано пошук вченим архівних джерел та їх опрацювання, обставини та умови написання «Истории Кубанского казачьего войска», поява якої показала прагнення дослідника якомога повніше описати всі сторони військової, соціально-економічної та культурної історії козацтва.

Ключові слова: Ф.А. Щербина, історія козацтва, Кубань, джерелознавча база, архівні фонди.

The article is devoted to scientific and creative heritage of the famous expert in Cossacks studies, prof. Fedir Shcherbyna, his work on the history of Kuban Cossacks. Article contains a detailed analysis of archive sources and conditions of creation of The History of Kuban Cossacks, emergence of which had shown researcher's desire to describe all the aspects of the military, socially-economical and cultural history of Cossacks with great attention to detail.

Key words: F. Shcherbyna, Cossacks history, Kuban, archives, sources.

У лютому 2009 року виповнюється 160-та річниця з дня народження Федора Андрійовича Щербини. Попередні роковини видатного громадського діяча, історика, статистика, економіста, соціолога, автора віршованих поем «Чорноморці» (1919 р.) і «Богдан Хмельницький» (1929 р.), члена-кореспондента Петербурзької АН (з 1904 р.), дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка (1924 р.), професора Українського Вільного Університету й одночасно професора статистики Української господарчої академії у Подєбрадах (1922 – 1936 рр.) широко відзначалися в Російській Федерації і зокрема на Кубані. На батьківщині дослідника щорічно проходять: традиційна міжрегіональна науково-практична конференція «Науково-творча спадщина Федора Андрійовича Щербини і сучасність», виставки матеріалів Ф.А. Щербини в Літературному музеї Кубані та Історико-археологічному музеї-заповіднику ім. Є.Д. Феліцина, читання та постановки творів діяча. Мета заходів – привернути увагу

дослідників різних країн до наукової спадщини вченого. В Україні ця дата проходить не поміченою, не згаданою. А така людина як Ф.А. Щербина варта того, щоб про неї пам'ятали, гідно оцінили її науковий доробок, переосмислили надруковане, сприяли появі на світ ще не введених до наукового обігу матеріалів ученого. Особливе місце у творчому доробку Ф. А. Щербини посідають праці з історії козацтва. В 1884 році вийшла його «История самоуправления у кубанских казаков». Він брав участь у формуванні збірника «Кубанское казачье войско (1696 – 1888)» і написав до нього нарис «История Кубанского казачьего войска». В 1891 році друкується дослідження вченого «Земельная община кубанских казаков». Результатом плідної роботи в архівосховищах регіону та Російської держави – Катеринодарі, Ставрополі, Одесі, Катеринославі, Харкові, Владикавказі, Георгіївському, Кизлярі, Тифлісі, Астрахані, Новочеркаську, Воронежі, Москві, Петербурзі стала його видана двохтомна монографія «История Кубанского казачьего войска» (1910 – 1913 роки). Вона була написана на замовлення Військового міністерства і мала сприяти укріпленню патріотичних почуттів козацтва, вихованню козацької молоді, слугувати справі освіти. Будучи офіційним замовленням, книга разом із тим пронизана духом демократизму, палкою любові до рідного краю, людей.

Поява історії Кубанського козацького війська, написаної Ф.А. Щербиною, стала подією в науковому та громадському житті. Праця з моменту її виходу в світ була поставлена сучасниками в ряд таких значущих видань, які з'являються раз в десятки років; а зміст її визнавався особливо цінним¹. «История...» Ф.А. Щербини одразу привернула увагу широкого загалу і була оцінена як вагомий внесок у воєнно-історичну науку. Виданій двохтомній монографії передувала копітка робота не тільки автора, а цілого колективу добровільних помічників, що розбирали, систематизували архівні матеріали, писали анотації документів тощо. Сам Ф.А. Щербина, погоджуючись на написання історії Кубанського козацького війська, навіть не підозрював, яку купу паперів доведеться переглянути щонайменше в 14 архівосховищах країни, щоб відтворити всі сторони життєдіяльності козацтва в Україні та на Кубані. Згодом дослідник напише: «Первоначально предполагалось издать историю Кубанского казачьего войска в двух томах около 30 печ. листов каждый. Предположения эти были сделаны на данных об архивных материалах по печатным источникам и указанию знатока архивов покойного Е.Д. Фелицына... А на деле же материалов оказалось несравненно

больше предполагаемого количества»². Як наслідок – постала необхідність написати не 60 друкованих листів, а щонайменше 120 і видавати «Історію...» в 4-х томах.

Слід зазначити, що до виконання державного замовлення Ф. Щербина поставився досить відповідально. Він розумів, що «полная история казачьего войска, основанная на подлинных исторических документах, с освещением исторических событий без пристрастия нужна как научное дополнение к полной истории России и как источник для составления книжек и краткой истории для различных целей»³. Усвідомлюючи які завдання поставлені перед автором, Ф.А. Щербина наголосив, що не допустить конкурсу на співавторство, а буде працювати сам із 4-ма помічниками та 4-ма підручними, які допоможуть йому в зборі та систематизації архівного матеріалу. Далі написав доповідну записку на ім'я начальника Кубанської області та наказного отамана Кубанського війська. У ній він виклав своє бачення організації роботи з написання історії іррегулярного формування; визначив термін, впродовж якого має бути виконане держзамовлення; склав попередній кошторис витрат, необхідних на проведення евристичної роботи, написання та видання історії Кубанського козацтва. До доповідної записки була додана програма з написання праці.

Ф.А. Щербина був переконаний, що його попередники вже вилучили з архівів основну масу документів із воєнної, соціально-економічної історії козацького формування, тому й визначив термін написання праці два роки. Однак через декілька місяців напруженої евристичної роботи стало очевидним, що «что материалы предшествовавшими историками брались с известной точки зрения и под влиянием известной тенденции». Введені в науковий обіг архівні документи не давали можливості всебічно дослідити жодну з сторін життєдіяльності козацтва на Кубані. Попереду були роки напруженої праці з виявлення досі невідомих архівних джерел; накопичення матеріалів для відтворення повноцінної історії війська і краю, з яким тепер було пов'язане майбутнє козацького населення; систематизація, класифікація та опис зібраних документальних джерел. Матеріали, необхідні для відтворення повноцінної історії козацького війська, прийшлося розшукувати не тільки у регіональних архівах, а в архівосховищах центральних органів управління. Безперечно, одній людині було не під силу за короткий термін зібрати такий потужний пласт документів для ґрунтового дослідження. Допомогали помічники. Ф.А. Щербина особливо був вдячний за допомогу С.В. Пет-

люрі, А.А. Павлову, П.Ф. Немолякіну, яким щиросердно подякував у передмові до першого тому «Истории...». Знайомство помічників із матеріалами до історії козаччини, плідна робота під керівництвом вченого сприяла тому, що дехто із сподвижників Ф.А. Щербини сам почав друкувати статті та замітки з історії краю, козаччини. Так, С. Петлюра написав декілька історичних робіт з козацької тематики, а в періодичних виданнях інформував громадськість України про те, як просувається робота дослідника⁴.

Звертає на себе увагу науковий підхід Ф.А. Щербини до джерелознавчої бази дослідження. Документи, які потрапляли до рук дослідника та його помічників, одразу розкладалися по напрямках, класифікувалися, систематизувалися. В перші місяці плідної евристичної роботи для колективу, який працював над збором архівних матеріалів, стало очевидним, що документи, які вдалося вилучити з архівосховищ ніколи раніше не вводилися до наукового обігу, разом із тим значна частина з них суперечила певним тенденціям, іноді зводила нанівець висунуті раніше концепції розвитку краю. Опрацювання потужного комплексу неопублікованих джерел, розуміння того, що потрібні будуть переконливі докази нового бачення історичних процесів, переконання в необхідності ознайомити з виявленими матеріалами широке коло дослідників, Ф.А. Щербина гостро поставив питання про необхідність паралельно з написанням історії Кубанського війська видавати збірники матеріалів до історії козацького формування. Листи з обґрунтуваннями були відправлені у відповідні органи місцевого та центрального управління. Вчений у них наголошував: «...каждый отдел, по содержанию документов, представляет нечто особенное, связанное, однопредметное и, так сказать, сам собой направляется на напечатание»⁵. Разом із тим він наголошував, що збірники матеріалів повинні носити науково-довідковий характер. Для цього кожний збірник повинен включати в себе однопредметний матеріал, розташований у хронологічному порядку, з передмовою, в якій буде вказано характер документів, подано короткий виклад змісту кожного окремого джерела з відповідними поясненнями та уточненнями до нього. У такому вигляді збірники історичних матеріалів до історії Кубанського козацького війська, на думку Ф.А. Щербини, мали б, крім наукового ще й практичне значення, бо давали б масу довідкового матеріалу з різних галузей військового господарства, цінні дані по статистиці, впровадженню окремих технологій тощо.

Ф.А. Щербина клопотався про видання спочатку 6-ти томів збір-

ника архівних документів до історії війська. В 1906 році, по мірі накопичення матеріалів, він поставив питання про видання 12-ти томів систематичного збірника архівних джерел, які обов'язково мають супроводжуватися коментарями, покажчиками та науково-допоміжним апаратом. При цьому вчений знову ж таки наголошував, що збірники потрібні не для однієї історії та істориків. Вони можуть дати практичні рекомендації та поради для тих чи інших заходів, для різних галузей господарства (наприклад: для рибальства, солепромислу тощо). Водночас слід наголосити, що працюючи в архівосховищах регіону дослідник гостро поставив питання про необхідність забезпечення належних умов зберігання історичних матеріалів. Уже на початковому етапі знайомства з документацією військового архіву Кубанського козацького війська Ф.А. Щербина констатував зникнення багатьох документів різної видової належності, у тому числі оригіналів деяких важливих актів, указів. Дослідника засмутила і відсутність у військовому архіві «Исторических записок о войске Черноморском» військового старшини Туренка⁶, які мали особливу цінність і вже на той час стали бібліографічною рідкістю. Дослідник наголошував, що збереження десятиліттями накопичуваного документального багатства можливе через його публікацію у вигляді збірників документів та суворого дотримання в будівлях, які відведені для зберігання документації, охоронного, температурно-вологого, протипожежного режимів. Звертає на себе увагу те, що Федір Андрійович не тільки організував вивчення архівних матеріалів з історії краю, війська, а ще прагнув зберегти їх та зробити народним надбанням.

Отже бачимо, що основною джерелознавчою базою дослідження Ф.А. Щербина стали архівні документи різної видової належності: актові, справочинні, статистичні. Разом із тим учений у процесі роботи над «Историей...» не останнє місце відводив мемуарним творам, у тому числі й епістолярії. Його заклик «изучайте родной край в одиночку или организованными группами, но никогда не упускайте из виду научного плана и системы. В знании родного края – наша сила и величие родины»⁷ став для добровільних помічників, сподвижників Ф.А. Щербина, усіх зацікавлених в написанні правдивої історії козацтва та краю, полем діяльності, напрямком роботи. Із домашніх скринь діставалися приватні записки, спогади, мемуари, листи і передавалися досліднику, або друкувалися власниками матеріалів. Щоб активізувати процес пошуку мемуаристики, епістолярії Ф.А. Щербина з березня 1904 року регулярно публікував

у «Кубанських обласних відомостях» запитальник з історії краю та козацького формування⁸. Іноді зразки мемуарної літератури та листи напівофіційного і приватного характеру потрапляли до вченого після його виступів на зібраннях різних наукових і громадських організацій та товариств. Саме в таких матеріалах, на думку Ф.А. Щербини, можна віднайти «свідчення, які б характеризували побутові особливості козака, його світогляд». Для дослідника це було важливим. Він неодноразово наголошував, що «казаки должны знать, что в среде их дедов и отцов были свои Муции Сцеволлы и Горации Коклесы, и именно эту часть истории я считаю невозможным сокращать, а дать возможно полно»⁹.

Третій том «Истории...» Ф.А. Щербина планував присвятити розвитку внутрішнього життя козацтва, матеріальній та духовній культурі козацького населення краю. Судячи з програми написання історії Кубанського іррегулярного формування, бачимо що дослідник прагнув якомога повніше описати саме етнокультурні та культурно-побутові особливості козацтва. Ф.А. Щербина планував охопити широке коло питань, починаючи від умов життя козацького населення на Кубані і особливостей виховання дітей до світоглядних уявлень козацтва¹⁰. В реалізації цього плану досліднику мали допомогти мемуари, епістолярні джерела, зібрані та записані ним і його помічниками зразки усної народної творчості.

Необхідність опрацювання потужного комплексу різнопланових джерел, виявлених у 14 архівосховищах країни, та затримка проведення підготовчих робіт Головним управлінням козацьких військ не дозволили Федору Андрійовичу написати історію Кубанського козацького війська за термін, визначений самим же автором. Тільки добре організована, цілеспрямована робота вченого та його колективу помічників дала можливість вийти в 1910, 1913 роках двом томам «Истории...» з друку. Так з'явилося фундаментальне дослідження у галузі гуманітарних та воєнних дисциплін. Безперечно, залучення до роботи з документами людей, які не мали належної підготовки, освіти, навичок, а також поспішність автора під час написання історії Кубанського козацького війська далися взнаки. В монографії зустрічаються поверхневі судження, історичні анахронізми, іноді помилкова інтерпретація джерел. Разом із тим історія Кубанського козацтва у викладенні Ф.А. Щербини і нині не втратила свого енциклопедичного характеру та залишається настільною книгою істориків-козакознавців, усіх, хто цікавиться історією козащини.

Прагненням дослідника видати третій і четвертий томи «Исто-

рии Кубанського казачього війська» не судилося здійснитися. Однак є підстави говорити, що події Першої світової та Громадянської воєн, у роки яких Ф.А. Щербина брав активну участь у суспільно-політичному житті, не завадили вченому продовжувати роботу над третім та четвертим томами «Истории...». В червні 1919 року Кубанський крайовий уряд надав досліднику кредит у розмірі 33 тис. крб. на доопрацювання матеріалів третього і четвертого томів та їх видання¹¹. Падіння Кубанської республіки спричинило від'їзд Ф.А. Щербини закордон. Від'їжджаючи у складі кубанської делегації до Югославії, дослідник забрав із собою частину матеріалів та регалій Кубанського козацького війська. Значна частина архівних документів, нотаток, виписок була схована в його садибі в Джанхоті. В 1928 році Ф.А. Щербина написав засновнику Кубанського архіву в Празі П.Л. Макаренку, що мабуть «мій готовий третій том та матеріал до четвертого тому пішов на цигарки товаришам». Однак надія на збереження схованих паперів залишалася, бо далі він просить П.Л. Макаренку написати колишньому членові Кубанської Ради Савці Крикуну, який в середині 20-х років повернувся з еміграції до Росії, щоб той віднайшов схований в Джанхоті в потаємному місці архів і переправив його до Праги»¹². Нажаль подальша доля архіву Ф.А. Щербини, як і доля С. Крикуна, не відомі.

У Державному архіві Краснодарського краю є окремий фонд документів до історії Кубані та козацького війська, зібраних Федором Андрійовичем Щербиниою (ф. №764). Його віднесено до категорії «особливо цінних». Формування 764-го фонду тривало протягом 1925 – 1973 років. У 1925 році документальні матеріали, які збиралися дослідником для написання історії Кубанського козацького війська, спочатку поступили на державне зберігання в архів Ростовського обласного архівного управління. В жовтні 1953 року згідно з розпорядженням Головного архівного управління МВД СРСР вони були передані до Державного архіву Краснодарського краю і включені там до дореволюційного 764-го фонду. На момент передачі нараховувалося 56 справ, які охоплювали період з 1775 по 1914 роки. У квітні 1958 році в Державне управління «Крайдержархів» додатково поступило ще 7 справ за період з 1833 по 1895 роки. У серпні 1973 року із Праги до Росії були привезені деякі документи, що залишилися після смерті Ф.А. Щербини. Ці матеріали зберіг, а потім і передав на батьківщину через старшого інспектора архівного відділу крайвиконкому, командированого в Чехословацьку Республіку, Г.Т. Чучмая опікун покійного сина вченого М.Х. Башмак¹³. У

жовтні цього ж року документи Ф. Щербини були передані на зберігання до Державного управління «Крайдержархів». Після науково-технічного опрацювання документів, які поступили до архіву, було сформовано ще 35 справ за 1904 – 1937 роки. Серед переданих з-за кордону матеріалів були наукові та науково-популярні праці вченого, документи біографічного характеру, матеріали службової діяльності.

Значення матеріалів особистого фонду Ф.А. Щербини важко переоцінити. Різноманітність та багатство документальних матеріалів у фонді дозволяють говорити про їх виключну джерелознавчу цінність. Значну кількість документів цього фонду можна вважати першоджерелом до історії Чорноморського (згодом Кубанського) козацтва, Кубані, міста Катеринодара (Краснодара), Катеринодарського військового собору, духовного училища та інше. Серед колекції документів, зібраних Ф.А. Щербиною, значна кількість матеріалу до історії козаччини, а саме:

- Програма написання історії Кубанського козацького війська (1792 – 1825 рр.). Серед документів – оригінал попереднього кошторису витрат на наукову роботу, який мав складати мінімум 21 тис. крб. і прохання про дозвіл набрати для цієї роботи штат співробітників у складі 8 осіб (4 досвідчених дослідника і 4 підручних) терміном на 2 роки.

- Рукопис Ф.А. Щербини «Природничо-історичні умови Кубанської області і поступове заселення її різними народами (1792 – 1825 рр.)».

- Виписки з Одеського архіву за 1832 рік із справи «Про заселення Новоросійського краю запорозькими козаками». Серед нотаток – прохання колишніх козаків Задунайської Січі про дозвіл переселитись із-за Дунаю до Південної України; проект положення про переселення на узбережжя Азовського моря; списки козаків-переселенців.

- Історична довідка про флотилію чорноморських козаків.

- Журнали воєнних дій на Чорноморській і Кавказькій кордонних лініях; рапорти, відношення, розпорядження та листи стосовно воєнних дій на Кавказі.

- Виписки з Кубанського військового архіву та архіву м. Владикавказу про воєнні сутички козаків із горцями, про несення військовими підрозділами Чорноморського (згодом Кубанського) козацького війська кордонної служби.

- Відомості про військову суконну фабрику.

- Виписки із архівних справ про фінансування Чорноморського (згодом Кубанського) козацького війська.

- Відомості про постачання Кубанському козацькому формуванню продовольства та фуражу.

Серед рукописів наукових досліджень значний інтерес викликає праця, в якій висвітлюються питання козацької земельної ідеології. Літературна сторона діяльності Ф.А. Щербини представлена віршами та поемами: «Чорноморці», «Богдан Хмельницький», «Петро Кубанець».

Інформативним у плані вивчення науково-творчої спадщини Ф.А. Щербини є ф. 400 Російського державного військово-історичного архіву. Серед матеріалів фонду – листування вченого з Головним управлінням козацьких військ Військового міністерства з приводу уточнення та доповнення програми по написанню багатотомної історії Кубанського війська; детальні фінансові звіти про грошові витрати на командировки для роботи в архівосховищах країни; доповідні записки з обґрунтуванням необхідності уточнити кошторис витрат; клопотання дослідника про дозвіл видати шеститомний (згодом дванадцятитомний) збірник документів до історії Кубанського іррегулярного формування, звіт про виконання державного замовлення щодо написання історії Кубанського козацтва тощо.

Цінними в царині дослідження козацької проблематики є справи фонду, що містять детальну програму написання багатотомної історії Кубанського козацького війська та опис попередньої систематизації документів приватного і військового господарства різних форм господарювання. Нижче ми приводимо витяг із програми неопублікованої частини багатотомної монографії Ф.А. Щербини з історії Кубанського козацького війська.

«18. Мирная жизнь казачества и период развития внутренней его жизни.

Положение 1870 года и последствия его применения в войске. Законоположения по упорядочению земельных отношений. Размежевание земель. Образование войсковых земель и юртовых владений. Институт частной земельной собственности. Жаловальные земли.

Быстрые и радикальные изменения хозяйственной жизни. Падение пастушеского скотоводства и развитие земледельческих занятий.

Законы 1869 и 1870 годов о приобретении иногородними у казаков усадебной оседлости и водворении иногороднего элемента в среде казачества. Влияние иногороднего населения на хозяйственные порядки казачества и роль этого населения в общем подъеме экономического развития в крае. Железные дороги и их значение для края.

Введение новых судебных учреждений и развитие гражданственности. Проекты преобразований административных учреждений в Кубанской области, издание положения о военной службе казаков Кубанского и Терского казачьих войск и применение к этим вопросам устава о воинской повинности Донского войска. Преобразования 22 марта 1888 года. Посещение Кубанской области Императором Александром III с Августейшим семейством.

Наказные атаманы генералы М.Д. Цакни, П.И. Кармалгт, С.А. Шереметьев и Г.А. Леонов. Их деятельность в области внутреннего управления, хозяйственной жизни и народного образования.

19. Культурная и духовная жизнь казачества.

Состав войск по национальностям и языку. Народное образование, учреждения и средства для развития его. Религия, раскол и сектанство. Казачий фольклор. Казачьи песни военного и бытового характера.

Народное творчество в этой области и основные мотивы его. Влияние городской и фабричной культур в этом отношении.

Народные сказки, легенды и предания. Героические элементы, следы влияния военных условий и животный эпос. Пословицы, поговорки и присловья. Заговоры, заклинания и знахарства. Поверья о колдунах, ведьмах и нечистой силе. Сказания о кончине мира, об антихристе и последних временах.

Легенды и сказания политического характера: о китайцах, англичанах и проч. Народная поэзия и певцы. Народные обычаи и нравы. Свадьбы, колядки, щедривки и гульбища. Общая характеристика умственного развития и потребностей казака.

20. Конечные итоги исторического прошлого казаков и современное состояние войска.

Исторический тип казака «воина-промышленника» и вариации этого типа в исторической последовательности. Влияние в этом отношении окружающей природы, расовых скрещений, национальных особенностей и степени культурного развития со-

прикасающихся народностей.

Казачья сословность и регулирующие начала казачьей общины. Параллелизм и противоречия в развитии военных повинностей и хозяйственных форм. Казачий коллективизм в отношении земельной собственности, войскового имущества, капиталов и общей неразделенности войска. Слабое развитие этого начала в области практических мер и начинаний.

Развитие общественных потребностей и рост личности. Соответствующие изменения в бытовой жизни, осложнения в хозяйстве и жизненной обстановке. Расширение умственного кругозора и изменения к нравственным требованиям. Облагорожение вкусов в изящном и эстетических потребностей.

Положительные результаты истории казачества: прирост населения, развитие поселочных форм, дифференциация хозяйственных занятий, повышение техники, подъем образования, улучшения в домашней обстановке, смягчение отношения между полами и к детям, рост общественных потребностей.

Вытекающие отсюда задачи ближайшего будущего. Значение в этом отношении истории казачества как лучшего критерия и показателя в деле разрешения назревших проблем»¹⁴.

Задум вченого по відтворенню історії козацького населення південного регіону Російської держави дійсно вражає своїм розмахом, багатоплановістю, прагненням дослідника якомога повніше описати всі сторони військової, соціально-економічної, культурної історії козацтва.

На сьогодні перед дослідниками різних наукових напрямків стоїть важливе завдання віднайти матеріали Ф.А. Щербини (у тому числі рукопис третього та матеріали до четвертого томів «Истории...»), що були розпорошені у вирі подій 1919 – 1936 років, як на батьківщині вченого, так і в інших країнах; вивчити їх; проаналізувати; на практиці перевірити його рекомендації та висновки; забезпечити належне зберігання документів для нових пошуків.

Джерела та література:

¹ Городецкий Б.М. Новый труд по истории Кубанского края / Б.М. Городецкий // Известия ОЛИКО. – Екатеринодар, 1912. – Вып. 5. – С. 177.

² Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 400. – Оп. 25. – Спр. 183. – Арк. 9.

³ РДВІА. – Ф. 400. – Оп. 25. – Спр. 192. – Арк. 103 зв.; Чумаченко В.К. «История Кубанского казачьего войска» Ф.А. Щербини: от замысла

к воплощению. Книговедческий аспект / В.К. Чумаченко // Научно-творческое наследие Федора Андреевича Щербини и современность: Сборник материалов межрегиональной научно-практической конференции «Научно-творческое наследие Федора Андреевича Щербини и современность» (Розсип, г. Краснодар, 25-26 февраля 2004 г.). – Краснодар: ИМСИТ, 2004. – С. 227.

⁴ Петлюра С.В. Причинок до історії переселення турецьких запорожців на Кубань / С.В. Петлюра // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Т. LXV. – Кн. 3. – Львів, 1905. – С. 1-11; Петлюра С.В. Секретні циркуляри уряду на Кубані / С.В. Петлюра // Україна. – 1907. – Кн. VI. – С. 347-350; Петлюра С.В. З переписки Хведора Квітки з Антоном Головатим / С.В. Петлюра // Україна. – 1907. – Кн. VII-VIII. – С. 186-201; Петлюра С.В. Історія Кубанщини / С.В. Петлюра // Літературно-науковий вісник. – 1903. – Кн. X. – С. 61-62.

⁵ РДВІА. – Ф. 400. – Оп. 25. – Спр. 192. – Арк. 7-8.

⁶ Чумаченко В.К. Указ. соч. – С. 238.

⁷ Щербина Ф.А. Темы для изучения Кубанской области / Ф.А. Щербина // Известия ОЛИКО. – Екатеринодар, 1912. – Вып. 5. – С. 6.

⁸ Щербина Ф.А. Программа (вопросник) о необходимости сбора сведений для написания истории Кубанского казачьего войска / Ф.А. Щербина // Кубанские областные ведомости. – 1904. – 16, 17, 20, 23 марта.

⁹ РДВІА. – Ф. 400. – Оп. 25. – Спр. 192. – Арк. 90зв.; Чумаченко В.К. Указ. соч. – С. 248.

¹⁰ РДВІА. – Ф. 400. – Оп. 25. – Спр. 183. – Арк. 21-22; Чумаченко В.К. Указ. соч. – С. 249-250.

¹¹ Цветков В.А. Федор Щербина: хроника биографии и библиография / В.А. Цветков. – Ст. Каневская, 1999. – С. 19.

¹² Якаев С.Н. Федор Андреевич Щербина. Вехи жизни и творчества / К 155-летию со дня рождения / С.Н. Якаев. – Ч. 1. – Краснодар: ИМСИТ, 2004. – С. 166.

¹³ Мирошниченко О.В. Хранить – вечно! / О.В. Мирошниченко // Научно-творческое наследие Федора Андреевича Щербини и современность: Сборник материалов межрегиональной научно-практической конференции «Научно-творческое наследие Федора Андреевича Щербини и современность» (Розсип, г. Краснодар, 25-26 февраля 2004 г.). – Краснодар: ИМСИТ, 2004. – С. 106.

¹⁴ РДВІА. – Ф. 400. – Оп. 25. – Спр. 183. – Арк. 21-22; Чумаченко В.К. Указ. соч. – С. 247-250.